

SVJETOVNI KLER U STAROJ HRVATSKOJ

Ivan OSTOJIC

S političkom poviješću Hrvatske u doba narodne dinastije vrlo usko je povezana i crkvena povijest toga vremenskog razmaka, pa su ilustratori jedne ujedno osvjetljivali i drugu. Osim toga, nekoliko domaćih i stranih historičara posebno su obrađivali crkvena zbivanja kod nas u ranom srednjem vijeku. Ali u svojim radovima oni su se uglavnom bavili zgodama i nezgodama dijeceza i samostana, dosljedno, raspravljali su o biskupima i monasima. Za sekularni kler, koliko mi je poznato, nitko se nije pobliže zanimao. Zbog pomanjkanja nužnih preduvjeta danas nije ni ostvariv zaokruženi prikaz toga staleža. Tko bi ipak pokušao to učiniti, morao bi se dobrim dijelom upustiti u nepouzđano uspoređivanje s ostalim onđasnjim kršćanskim svijetom. I to sa dvjema njegovim u mnogočemu različitim polovicama, jer je Hrvatska kao malo koja druga zemlja izložena i istočnim i zapadnim utjecajima.

Stoga pod naslov ovog članka kanim uglavnom svrstati u neki red već poznate, ali razbacane vijesti o svjetovnoj grani duhovnog staleža na tlu stare Hrvatske. Bilo bi, bez sumnje, bolje sadržaj ovoga priloga podijeliti na dva dijela pa obraditi napose romansko-hrvatski kler u građovima a napose čisto hrvatski u selima, s posebnim osvrtom na one koji su bili u službi katedrala i vladarskog dvora. Ili, poželjno bi bilo pružiti dvije slike, jednu latinaškoga, a drugu glagoljaškoga klera. Ali ne mogući dovoljno obuhvatiti predmet u njegovoj cjelini i uzajamnoj svezi njegovih dijelova, učinilo mi se lakšim i jednostavnijim rasporediti neredovnički dio crkvenih ljudi prema funkcijama što su ih vršili i prema stupnjevima svetoga reda koje su na sebi nosili. Tek na koncu ću baciti letimičan pogled na neke njihove zajedničke pojave i djelatnosti.

Počevši od viših, u svjetovnom kleru nalazimo ove denominicije: arhiđakone, arhiprezbitere, primicerije i dekane, kapelane, kancelare i notare, pa prezbitere, đakone, subđakone i niže klerike.

Arhiđakoni. — Oni su ispočetka bili na čelu ostalih đakona i nižih službenika u biskupijskim središtima. U staroj Crkvi arhiđakon je vodio skrb za siromahe i raspodjelu milostinje, a imao je na brizi i odgoj mladoga klera. S vremenom je porastao njegov ugled te je u vjekovima hrvatske samostalnosti bio biskupov pomoćnik, poput generalnog vikara, zamjenik u upravi dijeceze, voditelj discipline čitavog klera i

crkveni sudac *primae instantiae* s redovitom jurisdikcijom. Ali specifična njegova služba bila je administracija materijalnih sredstava dijeceze, a za biskupske sedisvakancije upravljao je i biskupskom menzom. Premda je po đakonskom redu niži od prezbitera, po dostojanstvu i vlasti bio je nad svim crkvenim dignitarima, viši od svih svećenika, pa i od samog arhiprezbitera. Jednom riječju, prvi do biskupa.¹ Zbog toga arhiđakoni nisu rado primali red prezbiterata jer su time gubili prvo mjesto i prelazili u niži crkvenoupravni čin. Iz povijesti stare Salone poznate su makinacije nadbiskupa Natalisa, koji se htio riješiti utjecaja svojega arhiđakona Honorata time što ga je nesnosnim dosađivanjem natjerao da primi svećenički red.² Od XIII stoljeća počeo je ugled arhiđakona opadati, najviše zbog toga što se njihova prepotencija nije sviđala biskupima. Svršilo je time da im je Tridentški koncil oduzeo gotovo svu vlast. Ostavio im je malo više od samoga naslova³, a i njega danas ne nose klerici s đakonskim, nego sa svećeničkim redom.

U našim diplomatskim dokumentima do konca XI stoljeća, bilo među sudionicima kod javnih odluka bilo u nizu svjedoka, arhiđakono-vo ime dolazi neposredno iza biskupa (58, 79, 149)⁴ i opata (121) a prije svih ostalih klerika (31, 108) i građana (147), osim gradskoga priora (22, 77) i gradskih sudaca (45, 87). Međutim, ovaj se red nije uvijek strogo držao. Ponekad je arhiđakon naveden iza nižih, a koji put ispred viših od sebe, npr. iza običnoga svećenika i monaha (76) a ispred opata (121), dapače i ispred biskupa (143). To se događalo ili zato što su se svjedoci uvrštavali na dokument sukcesivno, tj. jedan iza drugoga kako su ih pisari uspjeli angažirati, ili zato što redaktori isprva pri običnom nabranjanju svjedoka nisu uvijek strogo pazili na njihov društveni položaj niti na pravila kanonske precedencije.

Po imenu poznato nam je jedanaest arhiđakona: tri splitska (Bazilije, Fusko i Petar), isto tako tri zadarska (Amat, Dobro i Majo), dva biogradska (Ivan i Nikola) i po jedan dubrovački (Valentin), rapski (Ivan) i trogirski (Sabaudicije). Izuzevši Valentina, koji se, prema pisanju cara Konstantina Porfirogeneta, iz razorenog Epidaura preselio u Dubrovnik u sedmom stoljeću (401—402), i osim zadarskog Amata, koji je odobrio obnovu samostana Sv. Krševana koncem desetoga (25—26), sve ostale susrećemo u jedanaestom stoljeću, dapače, osim nekoliko slučajeva, u njegovoj drugoj polovici.

Već od šestoga stoljeća uz gradskoga arhiđakona (*archidiaconus*

1. THOMAS ARCHIDIACONUS, *Historia Salonitana* (digessit dr Fr. Rački), Zagreb 1894, str. 66, 109; RAČKI FRANJO, *Nutarnje stanje Hrvatske prije XII stoljeća*, *Rad Jugoslavenske akademije LXXIX*, Zagreb 1886, str. 158—160; *Lexikon für Theologie und Kirche I*, Freiburg im Breisgau 1957, coll. 824—825.

2. THOMAS ARCHIDIACONUS, n. dj., str. 16—21.

3. CESAROLI LEONE MATTEI, *Arcidiacono*, *Enciclopedia italiana (Freccani) IV*, Milano-Roma 1929, str. 93.

4. Ovako, arapskim brojevima u zagradama, u tekstu označujemo citirane stranice djela: Dr FR. RAČKI, *Documenta historiae chroaticae periodum antiquam illustrantia*, Zagreb 1877.

civitatis) susreću se u Crkvi i seoski (*archidiaconi rurales*)⁵ ali svi naši poznati stari arhiđakoni pojavljuju se u gradovima.

Najveći dio njih spominje se samo po jedan put. Jedino splitskoga arhiđakona Petra susrećemo na pet (75, 77, 79, 121, 143), a zadarskoga Maia na dva (155—156, 175) mjesta, i to oba u razdoblju od 1061. do 1088. godine. Ne znamo koliko je među njima bilo Hrvata a koliko Romana jer osim zadarskog Dobre (*Dabrus*, 108) ostali nose opća kršćanska imena.

Iako navedene arhiđakone susrećemo samo u šest naših biskupija, i nema im spomena u dvjema drevnim dalmatinskim (u osorskoj i krčkoj) ni u dvjema kasnije osnovnim hrvatskim dijevezama (u ninskoj i kninskoj), svejedno smijemo držati da su oni postojali u svim biskupijama na našem narodnom teritoriju. Sve su one bile dijelovi jedne, salonitanske ili splitske, metropolije. Od nje su, na jedan ili drugi način, sve potekle i sve jednako bile uređene. To više što je onda bila mnogo jača međusobna povezanost i veća podređenost biskupija metropoliji negoli je to bio slučaj poslije u povijesti naše i opće Crkve.

Inače, na temelju domaćih izvora malo što možemo reći o našim arhiđakonima i njihovim kompetencijama. Susrećemo ih, naime, najčešće kao svjedoke ili, koji put, u kakvoj drugoj manje značajnoj prigodi. Kao svjedoci pojavljuju se na ispravama crkvenog, državnog ili privatnopravnog karaktera, najviše na fundicionalnim listinama (58, 76, 77), darovnicama (79, 142—143, 168), oporukama (121), ustupanjima (108) i presudama (87) u korist kojega samostana. Dva puta nastupaju kao svjedoci na privatnim kupoprodajama (31, 34).

Zadarski arhiđakon Majus napisao je 1091. godine presudu gradskoga priora Draga u korist koludrice Većenjege (155—156), a 1096. godine pročitao je na misi blagdana Sv. Krševana poslije evanđelja darovnicu istoga gradskoga priora u korist zadarskih benediktinaca (175). Živio je dugo poslije propasti hrvatske narodne dinastije. Posljednji se put susreće 1134. godine, kada je kao *venerandus senex* svojom izjavom dokončao neku parnicu između zadarskih samostana Sv. Krševana i Sv. Marije.⁶

Poznato nam je i to da je biogradski arhiđakon darovao samostanu Sv. Ivana Evanđelista u Biogradu na moru dio vinograda (168). — Godine 1076. Mlečani su nametnuli svoju vlast dalmatinskim gradovima Biogradu, Splitu, Trogiru i Zadru, koji su se pismeno morali obavezati da neće u Dalmaciju pozivati Normane ni bilo koje druge strance. U ime Trogira, uz priora i šest odličnih građana, obavezao se i arhiđakon *Sabaudicius* (101—102).

Više čast negoli posebna služba arhiđakona sačuvala se do danas kad nas u zadarskoj nadbiskupiji kao druga *dignitas* u kaptolu⁷, dok se

5. WERNZ P. FRANCISCUS XAV. — VIDAL P. PETRUS, *Jus canonicum*, tom. II, Romae 1923, str. 671.

6. SMICIKLAS TADE, *Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije II*, Zagreb 1904, str. 44.

7. Bulla Leonis XII *Locum Beati Petri* od 30. VI 1828; BIANCHI CARLO FEDERICO, *Zara cristiana II*, Zadar 1879, str. 515.

u sjevernim hrvatskim biskupijama arhiđakonima zovu oni kanonici ili ugledniji svećenici koji stoje na čelu pojedinih dijelova dijeceze što se nazivaju arhiđakonatima⁸.

Arhiprezbiteri. — Kao što su arhiđakoni zastupali biskupa upravljajući materijalnim sredstvima i vodeći brigu o disciplini u biskupiji, tako su mu arhiprezbiteri bili prvi pomoćnici u dušobrižništvu i službi Božjoj. Oni su umjesto zapriječena biskupa i u vrijeme sedisvakancije služili misu u katedrali i vršili druge liturgijske funkcije koje su spadale na biskupa ukoliko nisu zahtijevale biskupski red. Sa svim tim bili su u položaju niži od arhiđakona. I arhiprezbiter je poznavala starokršćanska Crkva u Dalmaciji. Spise salonitanskoga sabora, 530. godine, iza svih prisutnih biskupa potpisao je *Dominicus archipresbiter ecclesie salonitane*.⁹ Od šestoga stoljeća i arhiprezbiteri se, poput arhiđakona, dijele u gradske i seoske. Prvi vode pastoralnu brigu u biskupskom gradu, a drugi u seoskim dijelovima dijeceze.¹⁰ Gradski ili katedralni arhiprezbiteri imali su veću vlast od seoskih.¹¹

Možda bi se smjelo ustvrditi da je u staroj Hrvatskoj biskupija brojala toliko arhiprezbitera koliko je imala parokija (*parochiae*), u ondašnjem smislu te riječi. Bilo je kod nas slučajeva gdje se područje biskupije pokrivalo s pojmom parokije. Splitski Toma Arhiđakon izvješćuje da se u vrijeme pokrajinske sinode, održane 1045. godine u Zadru, biskupije makarska (*apud Mucarum*), stonska (*in Stagno*) i zadarska imale svaka po jednu parokiju. Štoviše, za zadarsku parokiju kaže da je bila mala zbog blizine ninske i biogradske biskupije (*Jadrensis episcopatus non magnam habuit parochiam propter vicinitatem nonensis et belgradensis episcopatum*). Splitska pak metropolija, nastavlja Toma, za sebe je zadržala ove parokije: *comitatum Cetine, Cleune, Clissae, Massarum, Almisium et Corbaviam et ultra Alpes Ferreas usque ad confinia Zagraviae, totamque Maroniam*. Za hrvatskoga biskupa tvrdi da je dobio mnogo parokija (*hic multas optinuit parochias*)¹². U rapskoj biskupiji, kojoj je navodno kralj Petar Krešimir IV 1071. godine odredio granice, površina nekih parokija pokrivala se s površinom političkih župa (*habet parochias... iuppam Licche, iuppam Bučani et Bočachi*) (87—88).

Svakoj parokiji mora da je bio na čelu prezbiter koji je nad ostalim prezbiterima na njezinu području, drugim riječima: natprezbiter, tj. arhiprezbiter. S tim se slaže i tvrdnja izražena na splitskom crkvenom saboru 926—927. godine da Nin u starini nije imao biskupa, nego arhiprezbitera (*Nonensis ecclesia non episcopum antiquitus sed archipresbyterum sub iurisdictione episcopi habuisse dignoscitur*, 195)¹³. Slično nam Toma Arhiđakon svjedoči da su u prvoj polovici XII stoljeća, pri-

8. DRAGANOVIĆ KRUNOSLAV, *Opći šematizam Katoličke crkve u Jugoslaviji*, (passim), Sarajevo 1939.

9. THOMAS ARCHIDIACONUS, n. dj., str. 15.

10. DU CANGE (CAROLUS DU FRESNE DOMINUS DU CANGE), *Glossarium mediae et infimae latinitatis* I, Niort 1883, str. 369; *Lexicon für Theologie und Kirche* III, 1950, col. 1082.

11. CAPELLO FELICE M., *Arciprete* u: *Enciclopedia Italiana* IV, 1929, str. 99.

12. THOMAS ARCHIDIACONUS, n. dj., str. 44—45.

13. THOMAS ARCHIDIACONUS, n. dj., str. 40.

je osnutka hvarsko-bračke biskupije, otoci Hvar i Brač imali zajedničkoga arhiepiskopita u osobi nekoga Crnote iz Splita.¹⁴

Područje vlasti arhiepiskopita zvalo se arhiepiskopit. Ondje je arhiepiskopit uvodio u dužnost svećenike pojedinih mjesta i pojedinih crkava, nadzirao je njihovo ponašanje i službu, sakupljao ih od vremena do vremena da im saopći nove naredbe i dadne korisne upute.¹⁵

Iz vremena što ga imamo pred očima u ovoj radnji poznato nam je u Hrvatskoj po imenu osam arhiepiskopita iz četiriju različitih biskupija. Tri iz biogradske (Crnec, Desa i Drago), po dva iz splitske (Ivan i Miha) i rapske (dva Ivana) i jedan iz zadarske (Petar).

Svaki se od njih spominje samo po jedan put, i to ovako: Petar, zadarski arhiepiskopit, sa zadarskim vlastima potvrđuje obnovu samostana Sv. Krševana, datiranu 986. godine, i pri tom svjedoči (21—22). Ivan, rapski episkopit, skupa sa crkvenim i građanskim zastupnicima priznaje mletačku vlast u Rabu i obavezuje se plaćati danak Mlecima (32). Drugi rapski arhiepiskopit, Ivan, prigodom osnivanja monaškoga samostana Sv. Petra u Drazi Supetarskoj 1059. godine (58), i Miha, splitski arhiepiskopit, prigodom konačnog uređenja koludričkoga samostana Sv. Benedikta u Splitu 1069. godine (77) nastupaju kao svjedoci. Kao svjedok nastupa i Drago, biogradski arhiepiskopit, na dokumentu o predaji crkve Sv. Kuzme i Damjana na Pašmanu biogradskom samostanu Sv. Ivana 1076. godine (108).

Posebno je istaknut splitski arhiepiskopit Ivan, jer je papa Ivan VIII 879. godine, za vrijeme sedisvakancije u Splitu, upravo zajedničko pismo svim dalmatinskim biskupima i njemu (*Vitali Jadrensi, Dominico Absarensi caeterisque episcopis Dalmatinis seu Johanni archiepiscopito sanctae sedis salonitanae*). U pismu papa poziva biskupe i arhiepiskopita Ivana da se vrate rimskoj Crkvi te ih opominje neka nova nadbiskupa kanonski izaberu i pošalju u Rim da od njega bude posvećen i dobije palij (10).

Još se spominju dva arhiepiskopita, obojica na teritoriju biogradske biskupije. Crnec, otac nekoga Platona, koji je samostanu Sv. Ivana Evanđelista darovao vinograd (170), i Desa, sin svećenika Ivana, koji je istom samostanu prodao dva komada zemlje (174). No, dok su svi ostali poznati arhiepiskopiti bili gradski, za ovu dvojicu ne znamo jesu li bili gradski ili seoski.

Od osam nabrojanih arhiepiskopita četvorica su nosila hrvatska ili pohrvaćena imena (Crnec, Desa, Drago i Miha), a druga četvorica (tri Ivana i jedan Petar) biblijsko-kršćanska.

Šišić nagađa da je i starac Zdeda, koji je u buni 1063. godine postavljen za glagoljaškoga biskupa u Krku umjesto protjeranog biskupa latinaša, do tada bio krčki arhiepiskopit.¹⁶

Danas je arhiepiskopit ostatak iz prošlosti kao puka titula bez ikakve jurisdikcije (npr. brački arhiepiskopit u Nerežišćima). Obično se njegovo ime na hrvatski prevodi *natpop*.

14. THOMAS ARCHIDIACONUS, n. dj., str. 66—67.

15. *Lexicon für Theologie und Kirche*, n. mj.

16. ŠIŠIĆ FERDO, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb 1925, str. 515.

Primiceriji ili dekani. — Do konca XI stoljeća samo je jedan primicerij poznat u Hrvatskoj, i to kod splitske crkve. Zvao se Petar (*Pietro primicerio*), a spominje se u dvjema ispravama samostana Sv. Stjepana Prvomučenika na Sustjepanu blizu Splita. U prvoj ispravi on, zajedno s nadbiskupom Lovrom i s nekoliko drugih crkvenih i građanskih ličnosti, svjedoči da je oko 1069. godine kralj Krešimir darovao samostanu mjeso za mlin nedaleko od crkve Sv. Petra u Solinu (78—79). U drugoj pak ispravi, ali sumnjive autentičnosti, nadbiskup Lovre 1085. godine, u prisutnosti istoga Petra primicerija i nekih drugih svećenika ustupa istom samostanu crkvu Sv. Mihovila kod gradskih zidina u Splitu (141—143). Isprave Sustjepanske opatije sačuvala su se u kasnijem talijanskom prijevodu, ali nemamo razloga sumnjati da je talijanski pojam *primicerio* preveden iz latinskoga *primicerius*. Takav jedan primicerij (*Petrus primicerius*) javlja se na početku XII stoljeća u Dubrovniku.¹⁷

Naziv primicerius dolazi od izraza *primus in cera*, tj. prvi na voštanoj tablici ili prvi na popisu katedralnog klera. Taj se popis zvao *canon*, i po njemu su oni koji su se ondje nalazili dobili ime *canonici*. Drugim riječima: *primicerius* je prvi katedralni dostojanstvenik. Nad primicerijem je sigurno bio arhiđakon, ali se arhiđakon nije vodio na onom popisu ili kanonu.¹⁸ Na objema citiranim ispravama potpisan je arhiđakon prije primicerija.

U rimskoj Saloni, tj. prije dolaska Hrvata, spominje se *Stephanus primicerius notarius*. Njemu je 593. godine papa Grgur Veliki zbog smrti salonitanskoga nadbiskupa bio povjerio brigu za crkvene stvari.¹⁹

Primicerij se na starom hrvatskom jeziku zvao *premancer*, *primancir* i *prmancer*.²⁰

Rački identificira službu primicerija sa službom kaptolskoga *dekana* (527). Ime dekan uzeto je iz regule sv. Benedikta, koja tako zove monaha postavljena nad deset drugih monaha.²¹ To je ime poslije dano predsjedniku kaptolskog klera, pa je dekan postao sinonimom negdje za primicerija, a negdje za arhiprezbitera.²²

U diplomatskim izvorima stare Hrvatske samo je na dva mjesta spomenut dekan. Oko 1062. godine kralj Krešimir potvrđuje zađarskom samostanu Sv. Krševana zemljište u Diklu pred svjedocima, među kojima je na posljednjem mjestu dekan Grubonja (*Grubona decanus*, 62). Isto tako je na posljednjem mjestu među svjedocima ime *domni Petri decani* na oporuci Dobre, opata samostana Sv. Stjepana blizu Splita, **kojom taj opat sve svoje ostavlja svojemu samostanu** (120—121). No, budući da se u jednom i u drugom slučaju radi o samostanskim stvarima, mogla su ona dva dekana biti starješine u onim samostanima pod-

17. SMICIKLAS, n. dj. II, str. 21.

18. WERNZ-VIDAL, n. dj. II, str. 701.

19. BULIĆ FR., S. Gregorio Magno Papa nelle sue relazioni colla Dalmazia, *Supplemento al Bullettino di archeologia e storia dalmata*, n. 1, 2, 3 a, Split 1904, str. 26.

20. Rječnik Jucslavenske akademije, dio XI, str. 601; dio XII, str. 52, 235.

21. *Regula s. Benedicti*, c. 21

22. WERNZ-VIDAL, n. dj. II, str. 699; CAPELLO FELICE M., *Decano* u: *Enciclopedia italiana* XII, 1931, str. 454.

ređeni opatu. Tu mogućnost dopušta i čedno posljednje mjesto među svjedocima u vlastitom poslu i uobičajeni monaški naslov *domnus*.

Služba primicerija — a i čast dekana, ako ju je nosio gradski svjetovni svećenik — govore u prilog tome da se već u doba hrvatske samostalnosti kod nas bili organizirani katedralni kaptoli. Doduše, sačuvani izvori nigdje u našim stranama ne spominju kada se drevni biskupov *presbiterium* pretvorio u kaptol, ali već prvih decenija XII stoljeća Toma Arhidakon govori o splitskom kaptolu kao o običnoj i opće poznatoj ustanovi.²³

Primicerij danas ne postoji u hrvatskoj, a dekan označuje drugi ili treći dignitet u dalmatinskim i istarskim kaptolima. Izvan tih kaptola dijelove biskupijskoga teritorija ili skupova župa koje tvore dekanate nadziru vanjski dekani.

Kapelani. — Prvi *cap(p)ellani* zvali su se svećenici koji su čuvali *capam* ili *capellam* svetoga Martina na franačkom dvoru. Po njima su se tim imenom nazivali upravitelji crkava i na ostalim vladarskim dvorovima kršćanskoga Zapada. Kako su i biskupi i razni svjetovni dostojanstvenici imali vlastite bogomolje u kojima su oni, njihove obitelji i dvorski službenici prisustvovali liturgijskim funkcijama, upravitelji tih bogomolja također su nosili ime kapelana. Kapelani su se zvali i svećenici koji su vodili službu Božju u crkvama redovnicâ. I bogati ljudi koji nisu obavljali nikakvu javnu službu gradili su obiteljske kapele i uzdržavali kućne kapelane. S vremenom su se stali nazivati kapelanima vojnički dušobrižnici, kao i duhovnici bratovština i drugih svakovrsnih korporacija i zavoda. Napokon je to ime nosio svjetovni svećenik kao upravitelj bilo koje nežupske crkve. U običnom govoru kapelan kod nas danas označuje župnikova pomoćnika. Ima i počasnih kapelana.

Od svih nabrojanih vrsta kapelana stara Hrvatska poznavala je kneževske, kraljevske, biskupske, samostanske, obiteljske i kapelane nekih područnih crkava.

Hrvatski knezovi imali su dvorske kapelane. Obje sačuvane kneževske isprave, Trpimirovu i Mutimirovu, napisali su njihovi kapelani. Trpimirovu Martin (*ego Martinus presbyter capellanus, praeceptione domini mei ducis*, 5), a Mutimirovu Firmin (*ego Firminus diaconus et capellanus dicti ducis praecipiente mihi domino meo Muncimiro glorioso duce*, 16). Ti su kapelani pisali službene spise zato što su kao klerici vješti tom poslu ili bili pomoćnici dvorskoga kancelara ili su u doba knezova sami obavljali poslove koji su kasnije, u vrijeme kraljeva, spadali na kancelare. Izgleda da su hrvatski vladajući knezovi odjednom držali po više kapelana, jer na Trpimirovoj su darovnici potpisana tri: Dominik *Dominico praesbytero capellano*, Ciprijan (*Cipriano praesbytero capellano*) i već spomenuti Martin (5). Naravno sva su trojica bili prezbiteri, jer je samo prezbiter mogao vršiti liturgijsku službu u kapele. Ako se pak na Mutimirovoj ispravi kao kapelan potpisao đakon Firmin, znači da su se kapelanima zvali i drugi viši klerici u kneževskoj službi.

Za hrvatskih kraljeva bila je organizirana služba dvorskih kapelana kao i kod ostalih suvremenih kršćanskih vladara. — Od Krešimirovih ka-

23. THOMAS ARCHIDIACONUS, n. dj., str. 62.

pelana poznat nam je po imenu Ivan (*Johannes, regis capellanus*, 62, 73—74, 82, 83, 85), a vjerojatno su takvi bili još Pešo, njegov sin Budić (*Pesa capellano eiusque filio Budico*, 54, 67) i Petar (*capellano Petro*, 80) u društvu župana i dvorskih časnika. Čita se još o Krešimirovu kapelanu Mihaću ali je on, navodno 1072. godine, napisao sumnjivu darovnicu u korist samostana Sv. Marije u Zadru (*ego presbiter Michacio, capellanus regis, scripsi et coroboravi*, 90)

— Na četirma ispravama pojavljuje se Zvonimirov kapelan Andrija Godine 1078. na Zvonimirovoj darovnici samostanu Sv. Marije u Zadru (*coram... Andrea nostro capellano*, 118) i na darovnici kneza Stjepana samostanu Sv. Stjepana blizu Splita (*ante presenciam... presbiteri Andree et capellani regis*, 120), a 1083. godine na Zvonimirovim darovnicama splitskom nadbiskupu (139) i spomenutom samostanu Sv. Stjepana blizu Splita (150). Vjerojatno je taj kapelan identičan s Andrijom pisarom oporuke splitskog priora Petra.²⁴ Zvonimirov je kapelan i Nikola (u talijanskom prijevodu: *Nicolò capellano del rè*, 120). — Kapelan kralja Stjepana II vjerojatno je bio Budić, jer je darovnica toga kralja samostanu Sv. Stjepana blizu Splita sastavljena u Budićevoj prisutnosti (*in presencijsa... Budici capellani*, 151). — Možda bismo smjeli među kraljevske ubrojiti sve one kapelane koji svjedoče na ispravama kraljeva i hrvatskih velikaša, iako ne pišu da su kraljevski (npr. Petar, 80, 84, 111; Martin, 94; Grubina, 95; Dragoljub, 140; Mihovil, 163).

I kraljevi su u isto vrijeme držali po više kapelana. To izričito kaže kralj Krešimir za sebe u poznatoj darovnici kojom ustupa samostanu Sv. Krševana u Zadru otok Maun: *Ego Cresimirus... in nostro nonensi cenaculo residens una cum nostris iupanis, comitibus atque banis, capellanis etiam nostre regalis aule* (72). Moralo ih je biti više već s toga razloga što su kraljevi imali nekoliko povremenih rezidencija, dvorova, dvoraca i kraljevskih posjeda (Biograd, Klis, Knin, Nin, Solin...), a u svim tim mjestima obavezno su se nalazile kraljevske crkve ili kapele. Prema Račkome svi dvorski svećenici bili su *capellani regalis aulae*^{24a}.

Od biskupskih kapelana možemo spomenuti dva koja su služila splitskom metropolitu Lovri, Hugona (*ante presenciam... Ugonis capellani archiepiscopi*, 139, 140) i Ivana (*Johannes, capellanus eiusdem archiepiscopi*). Ovaj posljednji napisao je oko 1089. godine potvrđnicu kralja Stjepana II u korist samostana Sv. Stjepana blizu Splita (152).

I kaludrice su imale svoje kapelane. Sigurnu vijest o tome nalazimo za ženski samostan Sv. Benedikta u Splitu. Zapisana je, naime, oko 1091—1099. godine nota o nekim samostanskim zemljama *corom... Georgio, sancti Benedicti capellano, presbitero* (180). Možda je takav bio i *Basilius capellanus*, pred kojim je 1069. godine napisan dio kartulara istoga samostana (77).

U muškim samostanima monasi su vršili službu Božju u svojim crkvama. Međutim, opatije koje su posjedovale više crkava, a takvih je bilo dosta, za udaljenija mjesca kamo monasi nisu mogli dospjeti držale

24. STIPISIĆ JAKOV, *Oporuka priora Petra*, Zbornik Historijskog instituta Jugoslavske akademije II, Zagreb 1959, str. 175.

24a. RACKI FR., *Hrvatska dvorska kancelarija*, Rad JAZU XXXV, Zagreb, 1876, str. 2, 6.

su svjetovne svećenike kao kapelane. Takav je bio anonimni kapelan crkve Sv. Kuzme i Damjana na Pašmanu (*capellano sanctorum Cosme et Damiano*), crkve koja je pripadala opatiji Sv. Ivana Evanđelista u Biogradu na moru (171).

Obiteljski kapelan bio je predviđen u fundacionalnoj ispravi crkve Sv. Mihovila, koju su koncem X stoljeća podigli u Solinu bugarski izbjeglice Pinčo i njegova braća kao *memoriale domus ac familiae nostrae*. Njega su morali birati nasljednici utemeljitelja kad god ne bi imali svećenika u svojoj obitelji (23—24).

Iz suvremenih spomenika doznajemo i za kapelana crkve kojoj nije naznačena nikakva posebna namjena. Takav je bio svećenik Stjepan kod splitske crkve Sv. Nikole *Stephani capellani et presbyteri sancti Nicolai*, 115, 117). Taj Sv. Nikola bio je jedan od onih crkava, točnije — od sekularnih kapela ili oratorija, gdje su svjetovni svećenici služili misu, ali se u takvim bogomoljama nije smjelo krstiti ni obavljati drugi obredi koji su pridržani župniku.

U diplomatskim izvorima, među kojima su neki sumnjivi ili kasnije prerađeni, kapelani su spomenuti svega na tridesetak mjesta, ali u velikom broju slučajeva zabilježena su njihova imena bez oznake čiji su oni bili ili gdje su služili. Gotovo svugdje su navedeni kao svjedoci u društvu s drugim klericima i svjetovnicima.

Ako se osvrnemo na njihova imena, vidjet ćemo da oni nose osamnaest različitih imena, od kojih su četiri narodna, a ostala općekršćanska. Narodna su: Budić (54, 67, 151), Dragoljub (139, 140), Grubina (95) i Peša (54); a općekršćanska: Andrija (118, 139, 140), Bazilije (77), Ciprijan (5), Dominik (5), Firmin (16), Hugon (139, 140), Ivan (73, 82, 121, 132, 134, 143, 152), Juraj (180), Martin (5, 94), Mihovil (163), Nikola (120), Petar (80, 84, 111), Stjepan (115, 117) i, s narodnim nastavkom Mihać (90).

Danas u Hrvatskoj imaju kapelane samo neke kuće redovnica kao upravitelje svojih crkava i veće župe kao pomoćnike župnicima.

Kancelari i notari. — Drugom prilikom je konstatirano da su svi pisari i javnih i privatnopravnih listina u staroj Hrvatskoj pripadali bilo svjetovnom bilo redovničkom ogranku duhovnog staleža.²⁵ Ovdje ćemo ostaviti biskupe i monahe, a osvrnut ćemo se, prema naslovu ovoga članka, samo na pripadnike svjetovnog klera. Već smo malo prije vidjeli da su neke isprave napisali kapelani (94, 152) i da su u vrijeme knezova službu skriptora redovito vršili dvorski kapelani (Martin, 5; Firmin, 16). U periodu pak kraljeva postojalo je posebno javno nadležstvo ili specijalni ured za redigiranje, ekspediranje i čuvanje službenih dokumenata. Ta se ustanova zvala *cancellaria*, a klerik na njezinu čelu *cancellarius*, koji je ujedno bio i čuvar kraljeva pečata.²⁶

Naziv kancelara bio je poznat već rimskom klasičnom periodu.²⁷

25. OSTOJIC IVAN, *Religijski elementi u diplomatskim izvorima stare Hrvatske, Crkva u svijetu*, Split, br. 3 i 4 (1967) 69—70.

26. DU CANGE, n. dj. II, str. 74.

27. FORCELLINI AEGIDII *Totius latinitatis lexicon* I, Patavii 1771, str. 368.

Vrlo rano ga je primila Crkva,²⁸ pa je razumljivo da kancelariju ili pisarnicu s kancelarom susrećemo u splitskoj metropoliji. Sigurno su i njezini sufragani izdavali i čuvali službena pisma, ali za to nemamo sačuvanih potvrda.

Iz reda svjetovnog klera po imenu su nam poznata samo dva kancelara: Grgur, kancelar kralja Stjepana II (*Gregorius cancellarius prefati* [tj. *Stephani*] *regis*, 151) i Teodor, zajednički kancelar i kralja Zvonimira i splitske crkve (*Theodorus presbiter, et ecclesie sancti Domnii et eiusdem* [tj. *Svinimiri*] *regis cancellarius*, 113). Međutim, na ispravi kojom knez, kasnije kralj, Stjepan II obdariva samostan Sv. Stjepana blizu Splita (120) i na drugoj, kojom Zvonimir 1083. godine dariva splitskom nadbiskupu zemlju Konjuštinu u Smi, Teodor se potpisuje jedino kao kraljev kancelar (*ego Theodorus, sacerdos et cancellarius eiusdem regis, iussione regali scripsi*, 139). Naprotiv, na prvotnom kartularu splitskoga samostana Sv. Benedikta isti se Teodor 1069. godine bilježi kao kancelar same splitske crkve (*ego Theodorus, licet immeritus presbiter et cancellarius ecclesie sancti Domnii, per iussionem domini mei prenominati* [tj. *Laurentii*] *archiepiscopi huius confirmationis dictaminis scriptor*, 78). To je isti onaj Teodor koji se na Zvonimirovoj darovnici kojom ustupa župu Cetinu menzi splitskoga nadbiskupa, 1078. godine, potpisao kao *scriptor* (*ego Theodorus, licet immeritus sacerdos, iussu domini mei prenominati Svinimiri, que et Demetrii, atque domini Gregorii sui episcopi, scriptor hujus decreti*, 118). Ovdje Teodor ističe da piše po zapovijedi kralja Zvonimira i njegova biskupa Grgura. Rački drži da je taj Zvonimirov biskup Grgur identičan s Grgurom kancelarom kralja Stjepana II, kojega smo malo prije naveli (509), dok Šišić kaže da je kancelar Stjepana II bio neki Grgur.²⁹ Napokon, Teodor se na nekoliko mjesta potpisuje i sa jednostavnom oznakom *presbiter* (62, 79, 121).

A bilo je i drugih pisara ili skriptora. Već smo prije spomenuli zadarskoga arhidakona Maja (155—156). Njemu možemo dodati prezbitera Dominika i Andriju. Dominik je oko 1078. godine napisao nagodbu između samostana Sv. Krševana i nekih zadarskih plemića glede ribolova na Tilagu (123), a Andrija, vremenski po svoj prilici bliz Dominiku, redigirao je oporuku splitskoga priora Petra.³⁰ Ovima možemo pribrojiti nekoliko pisara đakona. Tri su od njih sastavili oporuke: Ivan zadarskom prioru Andriji (19), Stjepan splitskom nadbiskupu Pavlu (40) i Križan zadarskoj udovici Dauzeti (48). Nadalje, đakon Dobre je zajedno s prezbiterom Fuskom 1040. godine prepisao spomen-spis o posjedu splitskoga priora Nicefora (44), a drugi opat Dobre, sin Ditov, sastavio je nekoliko kupoprodajnih ugovora Petru Splićaninu kada je ovaj stvarao patrimonij za svoj samostan Sv. Petra u Selu (133, 135). Među skriptorima nalazimo i jednoga subđakona. Zvao se Petar, a 1097. godine napisao je dokument kojim Splićani obećavaju Mlečanima pomoćne brodove (178).

28. Dr M(ILAN) S(UFLAY), *Kulturne struje na sredozemnom Jadranu, Obzor, Zagreb, LXIV* 349 (1923) 9.

29. ŠIŠIĆ, n. dj., str. 594.

30. STIPIŠIĆ, n. mj.

Uz naziv kancelara upotrebljavao se, osobito na sjevernom primorju, i naziv *notara* ili bilježnika. I notare poznaje već stara Crkva, u kojoj su oni vjerojatno sačinjavali posebnu službu. Pisali su biskupska pisma, sastavljali i čuvali službene isprave.³¹ U staroj Hrvatskoj jedni su notari bili gradski, a drugi kraljevski. Na dokumentu o obnovi vjernosti i podanstva duždu Otonu Orseolu, 1018. godine, od strane zastupnika mjesta Beli na Cresu, stoji da ga je napisao svećenik notar Marin (*Marinus, presbiter et notarius*, 36).³² Nadalje đakon i notar Majo dao je napisati jedan (*ego Maius diaconus atque notarius . . . haec pagina scribere procuravi*, 42), a svećenik i notar Anfred (*ego Anffredus sacerdos et notarius*, 44) drugi dokumenat za samostan Sv. Krševana u Zadru. Krešimirov privilegij rapskoj crkvi, kojim kralj 1071. godine navodno određuje i potvrđuje njegove granice, »dan je rukom kraljevskoga notara, Ivana, đakona« (*datum est hoc privilegium Arbensi ecclesie . . . per manum Johannis diaconi et domini regis notarii coram comuni curia*, 88). Govori se o još jednom *notariusu* i njegovu pečatu, ali na falsificiranoj ispravi, kojom se kaže da Zvonimir 1077. godine udjeljuje Bračanima slobodu trgovanja *per manum Georgii notarii cum appensione sigilli*, 111).

Uz notara spominju se i *iudices examinatores*. Njihov je zadatak bio da sudjeluju kod sastava listina, da im dadnu svoj potpis i pečat te da paze da se vrše zakoni utanačeni u pojedinim točkama isprave.³³ Jedan od takvih bio je đakon Martin u Pagu. On se potpisao u sumnjivoj darovnici kojom su Pažani samostanu Sv. Mihovila na Susku poklonili svoj samostan Sv. Petra na Iloviku (*ego Martinus diaconus examinatur manum misi*, 89).

Na već spomenutom testamentu zadarskog priora Andrije iz 918. godine nalazi se i *signum manus Petri diaconi, commissarii fide huius discriptionis* (19). Rački nagada da je đakon Petar ovdje bio postavljen kao posebni povjerenik za ovjeru isprave.³⁴

Kako vidimo, *cancellarius, notarius, scriptor, examinatur i commissarius fide* službeni su nazivi kancelarijskog osoblja. U vrijeme kojim se mi bavimo oni su svoje sastavke pisali ponajviše beneventanom, jer je ona u doba hrvatskih kraljeva posve prevladala.³⁵

Danas imamo kod nas još kancelare i notare na biskupskim kurijama.

Prezbiteri — Od svih redova duhovnih staleža najviše se susreću, kako je i razumljivo, svjetovni svećenici ili prezbiteri (*presbyteri, sacerdotes*). U diplomatskim dokumentima susrećemo se s njima vrlo često. Prosječno svaki drugi sačuvani spis navodi po kojega svećenika, neki pak i više njih. Na taj način, osim onih koji su spomenuti anonimno (18, 119 . . .), doznajemo za imena blizu stotinu i pedeset svjetovnih svećenika u staroj Hrvatskoj. Mnogi su od njih nosili hrvatska narodna ili pohrvaćena imena. To su: Budić (67), Čekić (133), Dedohna (95), Dobre (40, 132), Dobročaj (163), Dragšan (127), Grubina (110, 164), Krmje

31. WERNZ-VIDAL, n. dj. II, str. 682.

32. SISIC, n. dj., str. 479.

33. RACKI, *Nutarnje stanje . . .*, Rad Jugoslavenske akademije XCIC, Zagreb 1890, str. 123.

34. RACKI, n. mj.

35. NOVAK Dr VIKTOR, *Scriptura Beneventana*, Zagreb 1920, str. 19.

(153), Mačica (129), Mića i Miha (77, 153), Mihać (90), Milotić (95), Paviša (98), Prodan (127, 128), Prvo (41), Pšenica (128, 129), Radanić (110, 164), Radičaj (167), Stano (384), Višegoj (383), Vukan (98, 153), Zdeda (206), Zdeslav (383) i Zloba (134).

Kao i predstavnici ostalih redova svjetovnog klera, i obični prezbiteri nastupaju najčešće kao svjedoci. U više od tri četvrtine slučajeva u kojima se pojavljuju oni su samo očevici pri stvaranju pravnoga čina ili jednostavni priznavaoci faktičnog stanja. Tako velik broj svjedoka pokazuje kako je dokazna snaga ondašnjih isprava, osobito hrvatskih kraljevskih listina, ležala jedino u svjedocima.³⁶ Zato se pri sklapanju ugovora postavljalo kao glavno pitanje: *quorum testimonio?* (165—166). Ali osim običnih svjedoka, preko dvadeset svećenika pojavljuju se kao kvalificirani sudionici ili redaktori i pisci pravnih dokumenata. U takvoj službi javljaju se prezbiteri Andrija, Anfred (44), Dominik (123) i Fusko (45) po jedan put, a Teodor više puta (62, 78, 79, 90, 94, 113, 118, 120, 121, 139, 140, 143). Međutim, na njima se nećemo ovdje zadržavati jer su nam svi oni poznati.

Osim uloge svjedoka i pisara, pokoji svećenik vrši i razne druge djelatnosti. Jedan je sagradio crkvu Sv. Marije u Splitu (77), drugi je prodao crkvu Sv. Martina samostanu Sv. Petra u Selu (133), treći je istom samostanu ustupio svojega slugu (134), a četvrti pola mlina (135—136). Jedni svećenici dobivaju legatate (162, 168), a drugi ih zapisuju samostanu kad u nj ulaze da budu monasi (162—163, 168). Nerijetko se prezbiteri javljaju i kao stranke na kupoprodajama (45, 96, 133) i darovnicama (76) ili kao izvršitelji tuđe oporuke.³⁷

Knez Branimir obnovio je 879. godine crkvenu vezu s papom koju je bio prekinuo njegov prethodnik Zdeslav. Dopisivanje o tom poslu s papom Ivanom VIII obavljao je Branimir preko svećenika Ivana (*per Johannem venerabilem presbyterum communem fidelem*).³⁸

Zastupnici krčkih i osorskih prezbitera (*Dabro, Cando, Candussus, Leo, Maio, Marcus Petrus*) zajedno s biskupima, građskim vlastima, s ostalim klerom i pukom 1018. godine jamče i obećavaju (*spondentes spondemus, promittentes promittimus*) danak mletačkoj republici (33—35).

Za dva svećenika doznajemo u času kada su, pri kraju XI stoljeća, polagali splitskom nadbiskupu zakletvu vjernosti i podanosti (*fidelitatem et obedientiam*) kao budući njegovi sufragani. To su Petar, biskup krčki, i Vital, biskup rapski (214).³⁹ — Hrvatski svećenici Stano, Višegoj i Zdeslav [*Stano p(res)b(ite)r, Uisseoi p(res)b(ite)r, Zidastlau p(res)b(ite)r*] nalaze se zapisani među hodočasnicima na starom evanđelistaru što je pripadao nekom talijanskom samostanu, a sada ga čuva Arheološki muzej u Čedadu (Civiale u sjevernoj Italiji) (383).⁴⁰

36. Dr MILAN SUFLAY, n. mj.

37. STIPIŠIĆ, u n. dj., str. 175.

38. FARLATI DANIELIS *Illyrici sacri* tom. IV, Venetiis 1779, str. 206—208.

39. NOVAK VIKTOR, *Evangeliarium Spalatense*, Split 1923, str. 83, tab. IV.

40. RACKI FR., *Slovenski, a napose bugarski i hrvatski u Italiji putnici ponajviše druge polovice IX veka, Rad Jugoslavenske akademije XLII*, Zagreb 1878, str. 203—204.

Na natpisu krsne kamenice iz vremena kneza Višeslava čitamo da joj je autor prezbyter Ivan (*hoc Johannes presbiter sub tempore Wissaslavo duci opus bene composuit*) (376).⁴¹

U nekoliko prigoda navode se svećenici s oznakom mjesta gdje su služili ili s oznakom crkve kojom su upravljali. Za one kojima je navedeno mjesto službe (*Radanech presbitero de Sichova*, 110, 164; *a presbitero de Orechova*, 134; *quodam presbitero Jagadeva*, 164; *presbitero de Nassericha*, 167) držimo da su bili dušobrižnici u tim mjestima. Oni pak kojima je označena crkva kod koje su služili (*presbiteri sancti Nicolai*, 117; *a presbitero sancto Maximo*, 130; *a presbiteri qui cantat missam in sancti Joannis aram*, 134; *presbiter S. Petri*, 134) mogli su također biti dušobrižnici, ali su, barem neki od njih, vjerojatno bili samo upravitelji crkava bez pastoralne brige za vjernike.⁴²

Papa Ivan VIII oko 873—875. diže ekskomunikaciju s onih splitskih svećenika koje je bio izopćio papa Nikola I, ali im kroz tri godine svakoga ponedjeljka, srijede i petka zabranjuje piti vino i jesti meso (86). Taj podatak nam ilustrira narav kanonskih pokora za svećenike u ranom srednjem vijeku.

Crveni sabor održan 925. godine u Splitu pod predsjedanjem papinih poslanika izdao je slijedeće odredbe s obzirom na svećenike: svećenici ne smiju služiti misu u crkvi prije nego je posveti biskup; biskupi mogu dopustiti misiti na staroslavenskom jeziku samo u nestašici svećenika; u crkvi gdje je ubijen svećenik ne smije se služiti misa dok ubojica ne dadne primjerenu zadovoljštinu; neka svećenici ne upropašćuju crkvene stvari i neka bez razloga ne ostavljaju povjerenu im crkvu; oženjeni svećenici imaju se rastaviti od žene. — Po odredbi samoga sabora njegove su zaključke odnijeli u Rim na potvrdu papini poslanici i splitski svećenik Petar kao opunomoćenik dalmatinsko-hrvatskih biskupa. Petar je na povratku u Split donio pismeni odgovor pape Ivana X.⁴³

Papa Nikola II potvrdio je oko 1060. godine kapitule što su ih bili formulirali splitski nadbiskup Ivan i papin poslanik Majnard. Jedan od tih kapitula određuje stroge kazne protiv svećenika koji uzme ženu ili uzetu zadrži (*proprio gradu decidat usque ad satisfactionem veniat, nec in choro psallentium maneat, nec aliquam portionem de rebus ecclesiasticis habeat*).⁴⁴ A da je zaista još tada bilo oženjenih svećenika, dokazuje činjenica da je jedan svećenik koji se spominje u ispravama imao sina arhiprezbitera (*archipresbiter Desa, filius presbiteri Johannis*, 174), a drugi uglednoga građanina (*Pesa capellanus eiusque filio Budiço*, 54).

Nije potrebno u ovom kratkom prikazu još jedanput opisivati poznatu borbu glagoljaškoga svećenstva protiv latinaškoga, u kojoj su kao

41. SISIC FERDO, *Priručnik izvora hrvatske historije I*, Zagreb 1914, str. 119 + slika.

42. Upotrebljavam naziv dušobrižnici jer onda nisu bili poznati župnici ili *parochi* u današnjem smislu (WERNZ-VIDAL, n. dj. II, str. 764).

43. THOMAS ARCHIDIACONUS, n. dj., str. 38—40.

44. MIKLOŠIĆ FR. i RACKI FR., *Novo nađeni spomenici iz IX i XI vieka za panonsko-moravsku, bugarsku i hrvatsku poviest*, *Starine Jugoslavenske akademije XII*, Zagreb 1880, str. 222.

protagonisti od strane svjetovnih svećenika sudjelovali Ulf i Zdeda (*Cededa*).⁴⁵

Danas ne možemo pokazati kako su se odgajali i školovali svećenički kandidati u Hrvatskoj za vrijeme narodne dinastije, ali mora da je ta priprava, kada su to prilike dopuštale, trajala dugo. Na primjer, Petar Splićanin, utemeljitelj samostana Sv. Petra u Selu, kupio je malena dječaka (*puerum adhuc parvum*) Zlobu, oslobodio ga te ga dao školovati i zarediti za svećenika (*quem studio litterarum erudire fecimus, quemque liberavimus et usque ad presbiterii honorem sublimari fecimus, 134*). Za svećenike pak, kako i samo ime *presbiter* (= stariji) kaže, uvijek su se redili zreli mladići. Prema tome, od početka školovanja do ređenja prošlo je više godina.

Na koncu spomenimo da se Zvonimir neposredno prije krunjenja obavezao da će se u njegovu kraljevstvu zakonita ženidba sklapati svećeničkim blagoslovom (*sacerdotis benedictione, 104*).

Đakoni. — Sačuvane isprave iz vremena stare Hrvatske spominju tridesetak đakona. Od tih su imali hrvatska imena Črnota (133), Črneha (180), Dobre (29, 45, 128, 129, 133, 135), Platomisa (45), Semko (*Sema, 45*) i Višenjeg (383).⁴⁶ Ime Dobre nosila su barem tri splitska đakona, od kojih je jedan (*Dabro diacono filio Điti, 129, 133; ili Dabro Diti*) početkom XII stoljeća, postavši arhiđakon, došao na čelo metropolitanskoga kaptola.⁴⁷

Najstariji spomen đakona u Hrvatskoj nalazi se 879. godine u pismu pape Ivana VIII đakonu Teodoziju, izabranom ninskom biskupu, *Theodosio, venerabili diacono et dilecto sanctae ecclesiae nonensi*). Tim pismom papa naređuje Teodoziju da samo od njega smije tražiti biskupsku konsekraciju (12).

U najstarijem zadarskom dokumentu, tj. u oporuci gradškoga priora Andrije iz 918. godine, među mnogim legatima neki su određeni dvama đakonima (*Petro diacono, fratri meo una coppa argentea et sella argentea. . . Johanni diacono coopertorio de lecto de quirino. . .*) (18).

Kad je bio govor o kancelarima, skriptorima i notarima, među njima smo naveli i đakone: Križana (48), Martina (89), Petra (32), Stjepana (40), Maja (42), dva Ivana (19, 88) i dva Dobra (45, 133, 135). Osim njih spomenut je đakon Petar kao ovjervitelj jedne (19) a đakon Martin kao *examinator* druge (89) isprave. Ovom prigodom ističemo da je među pisarima bilo razmjerno više đakona nego prezbitera i drugih klerika.

Od ostalih skriptora posebno se odvaja splitski đakon Majon (*diacono Maiono scriptore*), koji je između 1015. i 1030. godine, po narudžbi nadbiskupa Pavla, lijepom okruglom beneventanom napisao i pokojim inicijalom ukrasio psaltir s homilijama na psalme.⁴⁸ Viktor Novak sma-

45. THOMAS ARCHIDIACONUS, n. dj., str. 49–54.

46. RAČKI, u *Radu* XLII, str. 383

47. THOMAS ARCHIDIACONUS, n. dj., str. 62.

48. Metropolitanska knjižnica u Sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu, M. R. 164; RAČKI FR., *Pismen spomenik iz dobe hrvatskoga kralja Kriesimira II, Starine Jugoslavenske akademije VII*, str. 47–52, tab. II; NOVAK VIKTOR, *Scriptura Beneventana*, str. 68–71, Prilog II i III.

ra Majona Hrvatom, jer usred latinskoga teksta vidi tri hrvatske riječi napisane prijelazom grčke uncijale u ćirilicu.⁴⁹

Isto tako, među đakonima susrećemo relativno više oženjenih nego li kod svećenika. Spominju se, naime, žena i sin đakona Petra (37), Dominik, sin đakona Dobre (29), i Andrija, sin đakona Martina (101).

I đakoni su prodavali i darivali. Dobre je prodao crkvi Sv. Mihovila u Solinu jednu morsku uvalu (29), a Ivan oko 1066—76. godine samostanu Sv. Krševana u Zadru zemlju u Obrovcu (100). Đakon Petar darovao je oko 1020. godine samostanu Sv. Stjepana blizu Splita, kad je u nj stupio, srebrni kalež s patenom i jedan komad zemlje (36—37).

Đakoni se također mnogo puta susreću kao svjedoci na raznovrsnim ugovorima i ispravama. Među njima su šestorica (Dominik iz Raba, 32; Petar i Dominik iz Krka, 33; a Majo, Ursus i Odelianus iz Osora, 34) koji jamče i obećavaju danak Mlecima, zajedno s crkvenim i građanskim vlastima svojih rodnih gradova.

U nizu hodočasnika iz Hrvatske popisanih na starom evanđelistaru što se čuva u Čedadu nalazi se i đakon Višenjeg (*Uisegneo diaconus*, 383).⁵⁰

Na jednom dokumentu iz 1018. godine iz Raba i na jednom drugom iz 1044. godine iz Zadra uz vlastito ime čita se apozicija *levita*. U staroj Crkvi *levita* je značio isto što i *diaconus*. Zato mislimo da i na dvama citiranim dokumentima levit označuje đakona, ali je malo čudnovato da se i na jednom i na drugom mjestu uz levite nalaze đakoni. Na prvom, naime, čitamo: *ego Petrus levita manu mea scripsi, ego Dominicus diaconus manu mea scripsi* (32), a na drugom: *Petrus levita testis, Martinus levita testis, . . . Crisana diaconus rogatus scripsi et complevi* (48).

Subđakoni. — Na jednoj kupovini Petra Splitsanina za njegov samostan u Selu svjedoči i *Sabatius subdiaconus filius Cepuci* (130). Drugi pak subđakon, po imenu Petar, napisao je — kako već spomenusmo — ispravu kojom Splitsani 1097. godine obećavaju Mlečanima pomoćne brodove (*ego Petrus subdiaconus, rogatus . . . complevi et roboravi*, 178).

Kralj Zvonimir prigodom krunidbe obavezuje se papi Grguru VII da će se pobrinuti, između ostaloga, da čisto i dostojno žive svi redovi svjetovnoga klera, pa i subđakoni (*vite episcoporum, presbyterorum, diaconorum subdiaconorumque, ut caste et regulariter vivant, provideam*, 103). Tu je misao ponovio dvije godine kasnije u ispravi kojom je župu Cetinu darovao splitskom nadbiskupu. Kralj kaže da je svrha toga dara uz ostalo da nadbiskup *ordinatos tam presbyteros quam alios, ut caste vivant, constringat* (117).

Niži redovi. — Na niže redove, izgleda, osvrnuo se crkveni sabor u Splitu 925. godine u jednom zaključku protiv slavenskoga klera. Sabor zabranjuje zaređivati glagoljaše (*in quolibet gradu sclavinica lingua promovere*), ali dopušta da mogu Bogu služiti kao klerici (*in clericatu*). Taj zaključik nije potpuno sačuvan, ali se prema kontekstu može zaključiti da *clericatus* ovdje označuje klerike u nižim redovima.⁵¹

49. NOVAK V., n. dj., str. 49—50.

50. RACKI, u *Radu* XLII, str. 203.

51. THOMAS ARCHIDIACONUS, n. dj., str. 39.

Imenica *clericus* ni na drugim mjestima ne izražava uvijek jasno stupanj ili položaj u duhovnom staležu. Tako npr. ne znamo kakav je na sebi red nosio *Desa iaderensis clericus*, svjedok na jednoj Krešimirovoj darovnici samostanu Sv. Marije u Zadru (67—68). Međutim, Teodor, kancelar crkve Sv. Duje u Splitu, sigurno je imao pred očima i niže klerike kada je poslije svjedočanstva arhidakona, arhiprezbitera, monaha, kapelana, prezbitera i đakona dodao i generalno svjedočanstvo *et omnium clericorum sancti Domnii* (77).

Kler kao cjelina. — Pošto smo se pozabavili sa svim stupnjevima svjetovnog klera pojedinačno, spomenut ćemo na koncu da je taj kler i cjelini, kao *ministri ordinis divini* (127) i kao posebni društveni stalež, bio prisutan u mnogim društvenim odlukama i raznim manifestacijama javnog karaktera u dalmatinskim gradovima. U tim prigodama kler se obično navodi skupa s narodom. Evo nekoliko primjera. Godine 1018. otok Rab predao se u vlast Mlečana *cum clero et populo*, a đakon Petar je to zapisao *zamoljen a clero et populo* (32). Isto su učinili i na otoku Osoru *clerus et populus* (34). Godine 1059. beneficij Sv. Ciprijana na Rabu darovan je novoj benediktinskoj opatiji Sv. Petra u Drazu *ab omni clero omnique populo* (58). Iste godine kralj Krešimir poziva s otoka Žirja prvoga opata za svoj novoosnovani samostan Sv. Ivana Evanđelista u Biogradu na moru *clero et populo volente* (51). Godine 1076. izabran je kralj Zvonimir za kralja *concordi totius cleri et populi electione* (103). Iste godine biogradski biskup Prestancije ustupa spomenutom samostanu Sv. Ivana Evanđelista crkvu Sv. Kuzme i Damjana *ferre totius civitatis clero favente et populo* (108), a 1085. godine nadbiskup Lovre samostanu Sv. Stjepana blizu Splita crkvu Sv. Mihovila kod zidina istog grada *cum . . . clero et universo populo* (141). Mletački kroničar Andrija Damdolo donosi da je dužd Oton Orseolo 1018. godine primio jamstvo danka od krčkoga, rapskoga i osorskoga biskupa *et ab universo clero, prioribus et populo dictarum insularum* (431). Prema Treguanovu životopisu sv. Ivana Trogirskoga *clerus et populus universus* zamolili su papina poslanika Ivana (1063. godine ili malo prije) da im iz svoje pratnje dadne nekoga.⁵² Napokon, Toma Arhidakon pripovijeda da je kralj Koloman bio primljen u Splitu *valde honorifice a clero et populo*.⁵³

Mjesto *clerus et populus* dolazi i izraz *clerici et laici*. Tako godine 1060. ili 1061. nadbiskup Lovre osniva u Splitu ženski cenobij Sv. Benedikta *cum consilio . . . clericorum et laicorum* (76). Na generalnoj sinodi u Zadru. 1095. godine biskupi i opati skupa *cum omnibus clericis atque laicis* potvrđuju samostanu Sv. Marije otok Silbu i prijašnje darovnice (159). Mletački kroničar Ivan registrira da je dužd Petra II Orseola koncem X stoljeća primio u Splitu nadbiskup *cum urbana tam clericorum quam laicorum multitudine* (427). U oficiju blagdana sv. Kristofora na uspomenu pobjede polučene 1075. godine nad Normanima čita se da je *clerus civitatis cum universis civibus* vapió svečevu pomoć protiv zavojevača.⁵⁴

52. FARLATI, n. dj., IV, str. 310.

53. THOMAS ARCHIDIACONUS, n. dj., str. 60.

54. *Miracula sancti Christophori*

Prema Račkome, izrazi *clerus et populus* ili *clerus et laici* naznačuju crkvene i svjetovne zastupnike gradske samouprave. Kler je uvijek spomenut ispred naroda ili laika. Nije to puka čast, već znak da je svećenstvo s građanstvom dijelilo vlast u građanskim poslovima.⁵⁵

Jedan od važnih prerogativa klera bilo je sudjelovanje u izboru biskupa. Prema Tomi Arhiđakonu, prvi splitski biskup Ivan Ravenjanin izabran je od samoga klera (*coadunato clero, ut moris erat, electio in persona predicti Johannis concorditer ab omnibus celebrata est*).⁵⁶ Ali redovito su biskupe birali gradski kler i narod (*cum ipsius urbis cleri et populi concordie electione*).⁵⁷ Na poštovanje toga zakona zakleo se kralj Koloman 1108. godine Trogiranima: *Episcopum . . . quem clerus et populus elegerit, ordinabo*.⁵⁸

Knez Stjepan 1078. godine izjavljuje da je u teškoj bolesti pozvao svećenike hrvatskog kraljevstva (*venerabiles sacerdotes regni Chroacie*) i po njihovu savjetu bio prenesen u samostan Sv. Stjepana blizu Splita, ondje se odrekao kneževskoga dostojanstva i ondje izabrao sebi grob. Izraz *sacerdotes regni Chroacie* vjerojatno obuhvaća hrvatskoga biskupa, opate kraljevskih samostana, kraljevu kancelariju i zbor njegovih kapelana. To svećenstvo na citiranoj izjavi zastupali su biskup Grgur, opat Sv. Bartula, Sv. Mojsija, kancelar Teodor i dva kapelana (119—120).

Dovoljno je utvrđeno da je u staroj Hrvatskoj među članovima klera bilo više njih oženjeno. Ti su pripadali svim stupnjevima crkvene hijerarhije i svim kleričkim redovima, od nadbiskupa i biskupa do najnižih klerika. U relativno ograničenom broju poznatih duhovnih osoba iz onih dalekih dana za osam njih nuzgredno je kazano da su imali ženu i djecu. Ti su ljudi najvećim dijelom bili hrvatske narodnosti. Od navedenoga, naime, broja četvorica su nosila hrvatsko ime: nadbiskup Dobralj,⁵⁹ arhiepzbiter Crnec (170), prezbiter Pesa (54) i đakon Dobro (29, 37). Osim tih, dvojica su hrvatskim imenom krstila svoje sinove: biskup Prestancije imao je sina Druža ili Družoja (*Druse*, 56), a prezbiter Ivan sina arhiepzbitera Desu (174). Od preostale dvojice — đakona Martina (101) i đakona Petra (36) — ne znamo je li koji bio Roman. Iz ovako slučajno dobivenih i nepotpunih podataka ne možemo odgovoriti koliki je u svemu bio broj ili koji dio oženjenih klerika, ali se domišljamo da nije bio malen.

Papa Aleksandar II potvrdio je 1061—1062. godine kapitule što su ih formulirali papinski poslanik Majnard i splitski nadbiskup Ivan. U njima je ponovno bila osuđena ženidba svećenika i đakona, onemogućeno je podjeljivanje redova Hrvatima prije nego nauče latinski i izričito je zabranjeno klericima nositi bradu i dugu kosu.⁶⁰ Glagoljaši, da bi osujetili potvrdu onih kapitula, uputili su papi izaslanstvo. O tom izaslanstvu izvješćuje podrugljivo Toma Arhiđakon i tendenciozno priča da je papa odrezao nekoliko dlaka iz brade svećenika Zdede, designiranoga glagoljaškoga biskupa, i naredio da ga po crkvenom običaju obriju

55. RAČKI, *Nutarnje stanje . . .*, Rad XCIX, str. 116.

56. THOMAS ARCHIDIACONUS, n. dj., str. 33.

57. MIKLOŠIĆ-RAČKI, n. dj., str. 221.

58. LUCIO GIOVANNI, *Memorie storiche di Tragurio ora detto Traù, Venetia 1674* str. 19; FARLATI, n. dj. IV, str. 323.

59. THOMAS ARCHIDIACONUS, n. dj., str. 46.

(*ut eum ecclesiastico more raderent*).⁶¹ Moramo dozvati u pamet da je malo prije toga nastao definitivni rascjep između istočne i zapadne Crkve i da je brada klerika bila jedna od spočitavanih razlika između jednih i drugih, štoviše, da je ta brada ušla i u bulu kojom su istočnjaci bili ekskomunicirani. Na Zapadu su se, naime, po primjeru monaha, i svjetovni svećenici već od V stoljeća brijali, dok su im istočne sinode pod grijeh naređivale nošenje brade i duge kose.⁶²

Ovom kratkom radnjom pokušao sam nagovijestiti udio svjetovnoga klera što ga je on, uz episkopat i benediktinsko monaštvo, imao kao treća ali najbrojnija komponenta u izgrađivanju i održavanju moćnoga utjecaja Crkve u staroj Hrvatskoj.

SUMMARIUM

Historiam Croatiae sacrae texere plusquam luadabile intentum. Ariculus aperit historiam veteris Croatiae. Quemnam influxum in vita ecclesiastica ac civili clerus exercuit? Notum sane est Episcopus ac monachos benedictinos magnas in hoc partes habuisse, at dignum est ut cleri quoque saecularis desingnetur influxus. Archidiaconi de pauperibus seu in genere de materialibus vel oeconomicis curabant; his archipresbyteri adiuguntur qui de cura animarum ac de cultu divino; ulterius existebant primicerii seu decani, capellani, cancellarij ac notarij, diaconi subdiaconj etc. quorum scrutatur officia, allegat merita. Clarum apparet clerum qua talem non parvas una cum populo in communibus negotiis partes habuisse vgr. etiam in electione Episcopi. Nec deerant qui uxorem habuerint, prolem genuerint, Ecclesia approbante unquam, verum contradicente.

60. MIKLOŠIĆ-RACKI, u n. dj., str. 51.

62. *Lexicon für Theologie und Kirche* II, 1958, col. 5.